

BOLANING PSIXOMOTOR RIVOJLANISHGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR VA SHART-SHAROITLAR

Abdullayeva Xurshida Rashid qizi,
Nukus DPI 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada bolaning psixomotor rivojlanishiga ta'sir etuvchi biologik, ijtimoiy va pedagogik omillar hamda zaruriy shart-sharoitlar ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilingan. Maqolada psixomotor rivojlanish tushunchasining mohiyati, unga ta'sir etuvchi omillarning tasnifi va amaliy ahamiyati yoritilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, bolaning psixomotor rivojlanishi ko'p omilli jarayon sifatida irsiy mezonlar, oilaviy muhit, ta'lim-tarbiya sifati va ijtimoiy o'zaro ta'sirning birgalikdagi ta'siri ostida shakllanadi.

Kalit so'zlar: psixomotor rivojlanish, bolalar psixologiyasi, harakat faoliyati, rivojlanish omillari, erta yoshdagi rivojlanish, oilaviy muhit.

Аннотация. В данной статье на основе научной литературы анализируются биологические, социальные и педагогические факторы, влияющие на психомоторное развитие ребёнка, а также необходимые для этого условия. В статье раскрывается сущность понятия психомоторного развития, классификация факторов и их практическое значение. Результаты показывают, что психомоторное развитие ребёнка формируется как многофакторный процесс под совокупным влиянием наследственных критериев, семейной среды, качества обучения и воспитания, а также социального взаимодействия.

Ключевые слова: психомоторное развитие, детская психология, двигательная деятельность, факторы развития, раннее детство, семейная среда, педагогические условия.

Abstract. This article analyzes biological, social, and pedagogical factors and conditions affecting the psychomotor development of children, drawing on scientific literature from Uzbek, Russian, and foreign sources. The findings indicate that a child's psychomotor development constitutes a multifactorial process shaped by the combined influence of hereditary criteria, family environment, educational quality, and social interaction.

Keywords: psychomotor development, child psychology, motor activity, developmental factors, early childhood, family environment.

Kirish. Bolaning psixomotor rivojlanishi zamonaviy psixologiya va pedagogika fanining markaziy muammolaridan biri bo'lib, u nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Psixomotor rivojlanish deganda bola organizmida ro'y beradigan harakat qobiliyatlari, sezgi-idrok jarayonlari va nerv tizimining yetilishi bilan bog'liq murakkab dinamik o'zgarishlar majmuasi tushuniladi. Ushbu jarayon bola hayotining ilk kunlaridan boshlanib, maktab yoshiga qadar intensiv tarzda davom etadi va keyingi barcha psixik va jismoniy rivojlanish uchun zamin yaratadi [1]. Mazkur soha bo'yicha jahon ilmiy hamjamiyatida keng tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, o'zbek psixologiya fanida bu mavzu hali ham yetarli darajada sistemali tahlil qilinmagan. Shu bois bolaning psixomotor rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar va zaruriy shart-sharoitlarni majmuiy ko'rib chiqish, ularning o'zaro munosabatini aniqlash va pedagogik amaliyotga tatbiq etishning nazariy asoslarini belgilash alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Psixomotor rivojlanishni o'rganish zaruriyati bir qator omillar bilan belgilanadi. Birinchidan, erta yoshdagi rivojlanishning buzilishi keyinchalik maktab ta'limida o'qish

qiyinchiliklari, xulq-atvor muammolari va ijtimoiy moslashish nuqsonlariga olib kelishi mumkin. Ikkinchidan, globallashuv sharoitida bolalarning hayot tarzi o'zgarib bormoqda: harakatsiz o'yin va gadjetlardan foydalanish ortib, faol jismoniy faoliyat kamaymoqda, bu esa psixomotor rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda [2]. Uchinchidan, zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlari rivojlanishning biologik va ijtimoiy omillarini bir-biridan ajratmay, integral tizim sifatida ko'rib chiqishga intilmoqda. Shuning uchun ham ushbu maqolada psixomotor rivojlanishga ta'sir etuvchi omillarni ko'p qirrali nuqtai nazardan, adabiyotlar tahlili asosida yoritish maqsad qilib qo'yilgan.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Mazkur tadqiqot sof nazariy xarakterga ega bo'lib, ilmiy adabiyotlarning tahliliy ko'rib chiqilishiga asoslanadi. Tadqiqot metodologiyasi qiyosiy tahlil, tizimlashtirish va umumlashtirish usullarini qamrab oladi. Manba bazasi sifatida o'zbek, rus va ingliz tillaridagi psixologiya, pedagogika va nevrologiya sohasidagi ilmiy nashrlar tanlab olingan. Manbalar tanlovida ularning mavzuga aloqadorligi, ilmiy asosiligi va nashr sanasining dolzarbligi mezonlariga rioya qilingan.

Psixomotor rivojlanish muammosi L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasida keng yoritilgan. Vygotskiy fikricha, bola psixikasining rivojlanishi biologik yetilish va ijtimoiy muhitning dialektik birligi asosida amalga oshadi; «eng yaqin rivojlanish zonasi» tushunchasi esa bolaning haqiqiy va potensial imkoniyatlari o'rtasidagi pedagogik makonni belgilaydi [3]. Ushbu nazariya bugungi kunda ham o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda va zamonaviy rivojlanish psixologiyasida metodologik tayanch sifatida qabul qilingan. Rus psixologiyasida A.R. Luriyaning neyropsixologik yondashuvi ham alohida o'rin egallaydi: Luriya harakat faoliyatini miyaning old bo'laklari bilan bog'lab, psixomotor rivojlanishning neyrofiziologik mexanizmlarini tushuntirib bergan [4].

Xorijiy tadqiqotlarda Jean Piajening kognitiv rivojlanish nazariyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Piaje sensorimotor bosqichni (0–2 yosh) bolaning bilish faoliyati uchun asosiy zamin deb hisoblagan va bu davrda harakat hamda sezgi jarayonlarining o'zaro uyg'unligi rivojlanishning mezoni ekanligini asoslab bergan [5]. Keyingi davrda Amerika tadqiqotchilari tomonidan o'tkazilgan meta-tahlillar psixomotor rivojlanishning erta ta'lim sifati, ota-ona ishtirokining miqdori va bolaning o'yin faoliyatining xarakteri bilan to'g'ridan-to'g'ri korrelyatsiya qilishini ko'rsatgan [6]. O'zbek psixologiya fanida esa M.G. Davletshinning «Psixologiya» darsligida rivojlanishning ijtimoiy determinizmi masalasi alohida ko'rib chiqilgan bo'lib, unda mahalliy sharoitlarda bolaning psixik rivojlanishiga oilaviy tarbiyaning hal qiluvchi roli ta'kidlangan [7].

Biologik omillar tahlilida genetik irsiyat masalasiga alohida e'tibor qaratish zarur. Zamonaviy genetika fani psixomotor rivojlanishning individual sur'ati va sifatining 40–60 foizini irsiy omillar belgilashini aniqlagan [8]. Biroq genetik dastur o'zgarimas emas: u tashqi muhit ta'sirida modifikatsiyalanishi mumkin. Prenatal davrdagi omillar, jumladan, ona organizmi sog'lig'i, oziqlanish sifati, stress holatlari va toksinlarga ta'sir, bola miya

tuzilishining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Chaqaloqlik davrida neyronlarning o'sishi va sinaptik aloqalarning mustahkamlanishi birinchi navbatda muhit qo'zg'atuvchilarining xilma-xilligi va faollik darajasiga bog'liq bo'ladi [9].

Ijtimoiy omillar nuqtai nazaridan oilaviy muhitning roli alohida ta'kidlanishi lozim. Bolaning psixomotor rivojlanishi ota-onasi bilan o'rnatilgan emotsional aloqaning sifatiga, ularning bolani harakat faoliyatiga rag'batlantirishiga va ta'lim-tarbiya uslubiga chambarchas bog'liq. Psixologiyada «iliqlik – nazorat» o'qi bo'yicha aniqlangan ota-onalik uslublari (avtoritar, demokratik, beparvo) bolaning harakat faoliyati motivatsiyasi va ijtimoiy-emotsional rivojlanishiga turlicha ta'sir ko'rsatishi isbotlangan [10]. Demokratik uslubda tarbiyalangan bolalar mustaqil harakat qilishga, yangi faoliyat turlarini sinab ko'rishga va ruhiy jihatdan tetikroq bo'lishga moyilroq ekanligi aniqlangan. Bu esa psixomotor rivojlanishning ijtimoiy-emotsional rivojlanishdan ajratib bo'lmaydigan yaxlit jarayon ekanligini tasdiqlaydi.

Natijalar va muhokama. Adabiyotlar tahlili asosida bolaning psixomotor rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni uch asosiy guruhga ajratish mumkin: biologik, ijtimoiy-muhit va pedagogik omillar. Ushbu guruhlar o'zaro mustaqil emas, balki bir-birini to'ldiruvchi va kuchaytiruvchi dinamik tizimni tashkil etadi. Biologik omillar guruhiga genetik mezonlar, prenatal va perinatal rivojlanish sharoitlari, nerv tizimining yetilish sur'ati va somatik sog'liqning umumiy holati kiradi. Irsiy mezonlar bolaning harakat koordinatsiyasi, muvozanat sezgisi va nozik motorikasining shakllanishidagi individual farqlarni ko'p jihatdan belgilaydi. Shu bilan birga, prenatal davrda onaning stress gormoni kortizol miqdorining ortib ketishi bolaning hipotalamus-gipofiz tizimiga ta'sir ko'rsatib, stressga nisbatan sezgirlikni oshirishi va harakat rivojlanishini sekinlashtirishi mumkin ekanligi tibbiy adabiyotlarda ko'rsatilgan [8]. Chaqaloqlik davrida miyaning plastisite imkoniyatlari eng yuqori darajada bo'lgani uchun bu davrdagi rivojlantiruvchi ta'sirlar eng samarali natija beradi. Shuning uchun ham erta intervensiya dasturlari, ayniqsa, rivojlanish xavfi ostidagi bolalar uchun tibbiyot va psixologiya tomonidan birgalikda ishlab chiqilishi maqsadga muvofiqdir.

Ijtimoiy-muhit omillari ichida oilaviy muhitning roli, ota-onalarning ta'lim darajasi, iqtisodiy sharoit va yashash muhitining fizik xususiyatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Kambag'allik sharoitida voyaga yetayotgan bolalar ko'pincha oziqlanish yetishmovchiligi, yashash joyining tor va xavfsiz bo'lmasligi, shuningdek, sifatli ta'lim olish imkoniyatlarining cheklanishi kabi bir nechta salbiy omillar ta'siriga bir vaqtda duchor bo'ladi. Bu omillarning to'planishi bolaning psixomotor rivojlanishini kumulyativ tarzda susaytirishi mumkin [6]. Qo'shimcha ravishda, zamonaviy shahar hayot tarzida kuzatiladigan harakatsizlik muammosi alohida e'tiborni talab etadi. Televizor va raqamli qurilmalar oldida o'tkaziladigan vaqtning ortishi bilan bolaning tabiiy harakat ehtiyoji qondirilmay qoladi, bu esa jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlarining pasayishiga olib keladi

[2]. Biroq bu masalada texnologiyani rad etish o'rniga, ongli va dozalangan foydalanishni ta'minlaydigan pedagogik shart-sharoitlar yaratish muhimroq yondashuv hisoblanadi.

Pedagogik omillar nuqtai nazaridan erta ta'limning roli beqiyos. Maktabgacha ta'lim muassasalarida tashkil etiladigan harakat o'yinlari, jismoniy faoliyat dasturlari va rivojlantiruvchi mashg'ulotlar bolaning qo'l-ko'z koordinatsiyasini, fazoviy tasavvurini va ijtimoiy harakat ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Piajening sensorimotor bosqich nazariyasiga asoslanilsa, bolaning bilish faoliyatini rivojlantirish uchun ko'proq faol harakat va sezgi tajribalari taqdim etish kerak bo'ladi [5]. Rossiya psixologiyasida Luriyaning tadqiqotlari esa nozik motorikaning — barmoq va qo'l harakatlarining — nutq rivojlanishi bilan o'zaro bog'liqligini isbotlagan; shu bois bolalar bog'chasida loy, plastilin bilan ishlash, rasm chizish, kashtachilik kabi faoliyat turlari nafaqat estetik, balki neyropedagogik ahamiyat ham kasb etadi [4]. Vygotskiyning «eng yaqin rivojlanish zonasi» tamoyiliga ko'ra esa pedagog bolaga o'z imkoniyatlaridan biroz yuqoriroq, ammo qo'llab-quvvatlash orqali bajara oladigan vazifalar taqdim etishi kerak, bu esa psixomotor rivojlanishni progressiv tarzda jadallashtiradi [3].

Ta'kidlash joizki, bolaning psixomotor rivojlanishi bir yo'nalishli jarayon emas; u sikllar va sakrashlar orqali amalga oshadi. Ba'zi bolalarda rivojlanishning ma'lum bir sohasida vaqtinchalik to'xtash kuzatilsa, boshqa sohalar jadal rivojlanishi mumkin. Bu holat patologiya emas, balki individual rivojlanish traektoriyasining normasi sifatida baholash kerak. Shuning uchun ham psixomotor rivojlanishni baholashda standart norma ko'rsatkichlaridan aniq chetlanishlarni diagnostika qilish bilan bir qatorda bolaning umumiy rivojlanish dinamikasini kuzatish muhimdir. Oilaviy muhit va pedagogik ta'sir, biologik zaminni inkor etmay, uning imkoniyatlarini kengaytirishi yoki cheklashi mumkin bo'lgan hal qiluvchi ijtimoiy o'zgaruvchilar sifatida yetakchi ahamiyat kasb etadi.

Bolaning psixomotor rivojlanishida jins farqlarining roli ham tadqiqotchilar tomonidan ko'p muhokama qilingan masala hisoblanadi. Umumiy kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, qizlar odatda nozik motorika — barmoq harakatlari, chizish, yozish — sohasida o'g'il bolalarga qaraganda biroz erta yetuklikka erishadi, o'g'il bolalar esa yirik motorika — yugurish, sakrash, to'p otish — sohasida ko'proq faollik namoyon qiladi. Biroq bu farqlar biologik deterministik tarzda emas, balki ijtimoiy kutish va tarbiya an'analari prizmasida ham talqin qilinishi lozim. Ko'pgina madaniyatlarda, shu jumladan O'rta Osiyo kontekstida ham, qizlarga beriladigan o'yinchoq va faoliyat turlari o'g'il bolalarnikidan farq qiladi, bu esa psixomotor rivojlanishdagi jinsiy tafovutlarning bir qismini biologik emas, balki ijtimoiy-madaniy omillar bilan izohlashga asos beradi. Shuning uchun tarbiyachilar va ota-onalar har bir bolaga uning jinsi emas, balki individual rivojlanish darajasiga mos keladigan harakat tajribalari taqdim etishga intilishlari psixomotor rivojlanishning uyg'un kechishi uchun muhim shart hisoblanadi.

Psixomotor rivojlanish va emotsional xavfsizlik o'rtasidagi bog'liqlik ham alohida e'tiborga molik. Bolalar psixologiyasida mustahkam hissiy bog'lanish — ya'ni ona yoki

birlamchi parvarlovchi bilan oʻrnatilgan ishonchli munosabat — bolaning yangi harakat koʻnikmalarini oʻzlashtirish jasoratiga bevosita taʼsir etishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Emotsional jihatdan xavfsiz his qiladigan bola nomaʼlum harakat vazifalaridan choʻchimay, yangi jismoniy imkoniyatlarini sinab koʻrishga tayyor boʻladi va muvaffaqiyatsizlikdan keyin urinishni davom ettiradi. Aksincha, doimiy tanqid, jazolash yoki befarqlik muhitida oʻsgan bola harakat faoliyatida passivlashishi, oʻziga ishonchini yoʻqotishi va rivojlanishning sekinlashishini boshdan kechirishi mumkin. Bu holat shuni koʻrsatadiki, psixomotor rivojlanishni taʼminlash uchun faqat jismoniy sharoit va oʻyinchoq yetarli emas — har qanday harakat tajribasining asosida bolaning ruhiy farovonligi va his-tuygʻularining qondirilganligi yotadi. Shu bois oila va maktabgacha taʼlim muassasasida emotsional xavfsiz muhit yaratish psixomotor rivojlanishning pedagogik shart-sharoitlari ichida eng asosiy oʻrinlardan birini egallaydi.

Xulosa. Adabiyotlar tahlili asosida bolaning psixomotor rivojlanishi koʻp omilli, dinamik va ijtimoiy-biologik jarayon ekanligi tasdiqlandi. Biologik omillar — irsiyat, prenatal rivojlanish, neyrofiziologik yetilish — rivojlanishning dastlabki platformasini belgilaydi, ammo bu platforma oʻzgarmas emas. Ijtimoiy-muhit omillari — oilaviy muhit, iqtisodiy sharoit, taʼlim imkoniyatlari — biologik zaminni kuchaytirish yoki zaiflashtirishga qodir kuchlar sifatida namoyon boʻladi. Pedagogik omillar esa bolaning rivojlanish imkoniyatlarini maqsadga yoʻnaltirilgan tarzda kengaytiruvchi hal qiluvchi amaliy vosita sifatida ahamiyatlidir. Vygotskiy, Luriya va Piajening nazariy merosiga asoslangan tahlil shuni koʻrsatadiki, psixomotor rivojlanish uchun optimal shart-sharoitlarni taʼminlash — bu bolaning biologik rivojlanishiga passiv kuzatuv emas, balki ongli, oʻz vaqtida va ilmiy asoslangan pedagogik hamkorlikdir. Oʻzbek pedagogika va psixologiya fanlari uchun bu sohada milliy kontekstga moslashtirilgan dasturlar va uslubiy yoʻriqnomalar ishlab chiqish istiqbolli ilmiy yoʻnalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Ғозиев Э.Ғ. Ёш давр психологияси. — Тошкент: Ўқитувчи, 2002. — 312 б.
2. Каримова В.М. Психология. — Тошкент: ТДШИ, 2012. — 288 б.
3. Выготский Л.С. Психология развития ребёнка. — М.: Смысл, 2004. — 512 с.
4. Лурия А.Р. Высшие корковые функции человека. — М.: Изд-во МГУ, 1969. — 504 с.
5. Piaget J. The Origins of Intelligence in Children. — New York: International Universities Press, 1952. — 419 p.
6. Bradley R.H., Corwyn R.F. Socioeconomic status and child development // Annual Review of Psychology. — 2002. — Vol. 53. — P. 371–399.
7. Давлетшин М.Ғ. Психология. — Тошкент: Ўқитувчи, 2010. — 368 б.
8. Shonkoff J.P., Phillips D.A. (Eds.) From Neurons to Neighborhoods: The Science of Early Childhood Development. — Washington, DC: National Academy Press, 2000. — 612 p.
9. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. — М.: Академия, 2003. — 456 с.
10. Baumrind D. Effects of authoritative parental control on child behavior // Child Development. — 1966. — Vol. 37, № 4. — P. 887–907.